

Шарпаний В. Г.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

СОЦІАЛЬНО-ІДЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СИСТЕМИ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УСРР 1920-Х РОКІВ

У статті досліджено етапи і принципи формування системи пенсійного забезпечення в УСРР в 1920-х роках. Автором розкрито фінансово-економічні можливості та ключові соціально-ідеологічні пріоритети пенсійного забезпечення в радянській державі. Показано феномен існування радянського пенсіонера, його матеріальний рівень, а також статус в суспільстві.

Ключові слова: *собез, продпайок, прожитковий мінімум, соцстрах, неп, радянський пенсіонер, персональна пенсія.*

Сучасна історична наука вирізняється активним пошуком і системним застосуванням теоретико-пізнавальних технологій. Протягом 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст. історики намагаються висвітлити особливості суспільно-політичного розвитку СРСР 20–30-х рр. шляхом з'ясування тоталітаризму, а з другого боку – зосередження наукового потенціалу на проблемах повсякденності, яку вважають ключовою в розумінні соціальної історії.

Соціально-історичний аспект становлення і функціонування системи пенсійного забезпечення в УСРР 1919–1929 рр., дозволяє підійти до комплексного вивчення суспільного розвитку оцінюючи пріоритети через виявлення специфіки пенсійного забезпечення в умовах тоталітарної системи влади. За таких умов соціальні забезпечення є тим лакмусовим папірцем, котрий виявляє функціональні ознаки системи влади саме в царині повсякденного життя найущемлінішої категорії населення – пенсіонерів. Важливо з'ясувати організаційні форми та соціальні функції пенсійного забезпечення, показати феномен існування радянського пенсіонера, його матеріальний рівень, відтак і статус в суспільстві. Показовим є не розмір пенсії різних категорій населення, а принципи їх призначення і нарахування, політико-ідеологічна мотивація. Історичний досвід є повчальним, якщо узагальненню підлягають позитивні і негативні явища, тому, не вишукуючи переваг однієї політичної системи над іншою, чим, власне, грішила радянська історіографія, спробуємо простежити специфіку формування і функціонування системи пенсійного забезпечення в УСРР.

Спеціальних історичних досліджень проблем пенсійного забезпечення немає, але в літературі висвітлювалися окремі аспекти починаючи з другої половини 30-х рр [15]. Наприкінці 50-х рр. вийшла друком брошура, автори якої віднесли пенсії до основного виду соціального забезпечення [2]. У 1968 р., коли виповнилося 50 років “радянського соціального забезпечення”, з'явилося декілька праць, автори яких виокремлювали історію становлення в СРСР пенсійної справи [1]. Вони вирізнялися від попередніх розвідок залученням джерельної бази. Авторами згаданих праць виступали юристи, економісти, медики, а історики займалися іншими проблемами.

Мета і завдання цієї науково-аналітичної розвідки полягають в тому, щоб виявити ключові соціальні пріоритети пенсійного забезпечення в державі, яка нехтувала загальноцивілізаційними цінностями, натомість підкреслювала класові принципи. Науково – світоглядний інтерес викликає мотиваційна сторона функціонування системи соціального забезпечення і пенсійного зокрема, зважаючи на політичний терор, депортації, переслідування, голод, карткову систему матеріального розподілу, які дисонують в контексті так званого державного філантропства.

Формування радянської системи пенсійного забезпечення в Україні розпочалося весною 1919 р., коли вирувала громадянська війна, а суспільство знемагало від насилля, терору і хвороб, прагнучи соціального миру. Першим офіційним документом, котрий засвідчив початок формування нової системи пенсійного забезпечення, був декрет РНК УСРР “Про передання пенсійних відділень у підпорядкування народного комісаріату соціального забезпечення” від 28 лютого 1919 р., а декрет РНК УСРР від 16 квітня 1919 р. “Про врегулювання пенсійної справи” фактично і юридично скасував стару структуру пенсійних установ. Декрет 16 квітня був опублікований 24 квітня, тому його згадують від дати оприлюднення, але його статті та положення заклали нормативно-правові підвалини пенсійної справи в Україні. “Положенням про пенсії”, яке виявилось складовою частиною декрету, передбачалося запровадження трьох видів пенсій: для інвалідів, вдів, сиріт.

“Інвалідну пенсію” одержували особи, які втратили внаслідок хвороби, віку, каліцтва працездатності не менше 15%, але в межах прожиткового мінімуму конкретної місцевості. Якщо пенсіонер переїхав з адміністративної смуги нижчого прожиткового мінімуму до вищого, то пенсію міг одержати за нових умов лише за півроку, а річний розмір пенсій не повинен був перевищувати річного заробітку малокваліфікованого робітника. У разі додаткових джерел забезпечення, які знаходив пенсіонер, він мусив попередити “під загрозою кримінальної відповідальності” органи собезу. Непрацездатними членами сім’ї, на яких поширювалося право на пенсійне забезпечення у випадку смерті пенсіонера-батька, вважалися вдова з однією і більше дитиною віком до 10 років, неповнолітні до 16 років та батько пенсіонера старше 55 років. Декрет виявився основним нормативним актом про пенсійне забезпечення, який регулював пенсійну справу.

Держава проголосила рівне право усіх на одержання пенсії, але виокремила деякі категорії населення, що звільнялися від пенсійного забезпечення. Прикро, але радянська влада скасувала пенсії за ордени, георгіївські хрести та медалі. Згідно з розпорядженням НКСЗ № 141 від 11 липня 1919 р. державної пенсії позбавлялися церковнослужителі, теологи, службовці духовних відомств, тому що церква від 22 січня 1919 р. була відокремлена від держави [16, с. 11]. Її не давали також колишнім поліцейським чинам (жандармерії, політичного та загального відділів), тюремним наглядачам.

Від лютого до липня 1919 р. відбувалося упорядкування пенсійної справи: пенсійний відділ НКСЗ переглянув і доопрацював декрет 14 березня 1919 р. “Про забезпечення пенсіями солдат Червоної Армії та інших військовослужбовців”; та видав декрети: від 30 квітня 1919 р. “Про забезпечення червоноармійців та інших військовослужбовців добовим утриманням від дня їх звільнення зі служби до призначення їм пенсії”, декрет від 27 травня 1919 р. “Про забезпечення громадян заявників про пенсію харчовими і добовими грошми”, декрет від 27 червня 1919 р. “Про виявлення та кваліфікацію хвороб і тілесних ушкоджень, які були підставою для оформлення пенсій” [3, с. 107]. Весною 1919 р. пенсійний відділ одержав від 11 наркоматів УСРР пенсійні справи, які надіслав місцевим органам собезу для розгляду.

17 червня 1919 р. пенсійний відділ НКСЗ активно обговорював та вивчав питання про переведення пенсій з Росії в Україну. Визначили такий порядок: ухвалили “тимчасове правило про перевод пенсій”, згідно з яким прохач писав заяву до скарбниці за місцем одержання, яку розглядав кошторисно-касовий підвідділ фінвідділу, а Наркомфін обох республік ухвалював рішення про занесення на рахунок [26, арк. 11]. Переведеннями займалася міжвідомча комісія НКВС, але дуже повільно. Український уряд погодився на виплату пенсій тим особам, які залишили Росію і переїхали в Україну, навіть порушив

питання про перерахування 20% тієї суми, яка до революції призначалася для пенсійного забезпечення. Але цю вимогу сприйняли як умову для можливого забезпечення “пенсіонерів-емігрантів”. Чиновники НКСЗ УСРР визнали: пенсії, призначені в Росії, не можуть виплачуватися в Україні, крім тих, у яких були відкриті рахунки до 1 січня 1918 р. Все-таки механізм перевення пенсії через скарбницю, особливо для тих осіб, які народилися в Україні, вважали цілком можливим, але за нормами місця проживання пенсіонера. Про переведення пенсії з Сочі до Києва просив колишній генерал М. І. Тимченко-Рубан, яку призначила йому Головна скарбниця у 1918 р. за № 6752 [32, арк. 96]. 24 квітня 1919 р. генерал-майор В. С. Заболотний, повний георгіївський кавалер, герой російсько-японської війни 1905 р., “природний українець” і “повний інвалід”, тому що втратив руки й ноги, надіслав “прошеніє” про повне пенсійне забезпечення. У грудні 1918 р. генерал-хорунжий Ковалевський видав колишньому командирі 297-го піхотного полку Заболотному 903 крб. [29, арк. 11]. Чергове прохання генерала задовольнив комісар Подвойський, залишивши резолюцію такого змісту: “видати 1000 крб. у рахунок пенсії” [28, арк. 4].

Право на пенсію мали діти, але за умов: якщо донька мала 50 років, відтак вважалася непрацездатною згідно з законом, якщо сім'я складалася з матері-вдови молодше 50 років з трьома дітьми від 10 до 16 років, то вона одержувала сирітську пенсію. Так пояснювали у липні 1919 р. співробітники Київського міського відділу соціального забезпечення різним групам прохачів [31, арк. 4].

Оформленням пенсійних справ займалися відділи соціального забезпечення – губернські, міські, повітові, які створювали фахові комісії з числа співробітників собезів, лікарів, держслужбовців. Для оскарження дій посадових осіб існувало три інстанції: комісія міськсобезу, губсобезу та Касаційна комісія при НКСЗ. Малограмотні особи дуже довго оформляли пенсійні справи. Наприклад, у червні 1919 р. пенсіонер О. П. Струсевиц з Києва писав, що пенсія видається з дати подання заяви, але неписьменні не встигли їх своєчасно подати, а інтелігенція “одержала, не втративши жодного дня”. Навіть освічені особи не могли швидко і вчасно оформити належні документи. Для прийому заяв згідно з “Розпорядженням по веденню діловодства при пенсійних підвідділах від собезів місцевих, повітових і міських совдепів” створювали “особливі столи”, орієнтовані на оперативне оформлення пенсійних справ для кожного прохача. На заявника заводили спеціальну справу відповідного зразка. Для обстеження матеріального і сімейного становища особи, яка заявила про призначення їй пенсії, наркомсобез видав 27 березня 1919 р. спеціальну настанову у вигляді запитальника. Наприклад, для осіб, що мешкали у сільських районах, визначили такі запитання: чи має власну землю, яка під лісом, сінокосом, ріллею, непридатна; якого обсягу кожна: чи має город та якого розміру; має сад та який прибуток; має оренду; кількісний склад сім'ї, працездатних і непрацездатних її членів; середня врожайність за попередній рік з десятини; власна хата і господарство; свиней, овець; чи займається ремеслом та промислами [10, с. 72]. Для міських жителів також влаштовували “пенсійний допит”, особливо на предмет нерухомості та власності. До комісії по призначенню пенсій, яка діяла при пенсійному відділі, входили представники радянських, профспілкових органів та лікарні, які “слухали” ту чи іншу пенсійну справу, з'ясовували соціальне походження та матеріальне становище і ухвалювали відповідне рішення – видати, відхилити, на доопрацювання. Для вирішення принципових і суперечливих питань була заснована колегія на базі пенсійного відділу НКСЗ, яка розглядала різні справи: право священиків на пенсійне забезпечення, склад кваліфікаційних комісій, визначення терміну

дії пенсій. Колегія співпрацювала з повітовими та губерньськими відділами, які розглядали пенсійні справи. Так, протягом квітня-травня 1919 р. до Київського повітового собезу надійшло 339 заяв про призначення пенсій, а розглянули 38 справ; до губсобезу заяви подали 5303 особи, з них 2439 одержали пенсії [24, арк. 32]. У травні 1919 р. Таращанський повітовий відділ мав 108 заяв, але засідання комісії не було, тому що відбувалися “постійні наскоки на місто партизан”. У Чигиринському, Липовецькому, Сквирському, Канівському повітах до собезів надійшло 1250 заяв про пенсії, у семи повітах Полтавської губернії – 3043 заяви [25, арк. 32]. Щодня отримували по 50 заяв, але багатьом відхиляли з різних причин: соціальне походження, майновий стан, оформлення паперів. Заявник повинен був дати вичерпну характеристику свого майнового становища, відповісти на запитальник. Наприклад, Харківський повітовий відділ собезу протягом місяця задовольнив 679 заяв прохачів, з’ясував 322 справи, заведено 728 нових, тобто розглядав щодня майже 60 справ [19, арк. 3]. Інтенсивність роботи пенсійних відділів була високою, хоча ефективність значно меншою, тому що багато справ повертали. Заяву та пенсійну справу уважно розглядали, з’ясовуючи соціальне походження та майновий стан прохача, а на вивчення необхідний був час. Так, Сумський повітовий відділ собезу одержав 5987 пенсійних справ, 1140 обстежив, дозволив оформлення 819, з них 689 призначив, відмовив 90, скасував розгляд 40, а 3820 залишив для ретельного розгляду [20, арк. 6]. 3 липня 1919 р. завідуючий пенсійним відділом НКСЗ М. Каховський підготував для наркома коротку доповідну записку про роботу відділу за березень-квітень 1919 р., на підставі якої можна виявити кількість надходження заяв про оформлення пенсій. За неповними даними губерньських та повітових відділів, які не подали статвідомостей, тоді надійшло 21208 заяв, з них розглянуто 4221, забезпечено пенсіями 1563, відхилено 2068, а решту відправлено на подальше вивчення [21, арк. 3]. Багато відмов припадало на справи “дореволюційних пенсіонерів”, які втратили їх згідно з новим законодавством “робітничо-селянської” держави. Наприклад, у Лохвицькому повіті було обстежено 2000 колишніх пенсіонерів, з них лише 80 подали заяви на переоформлення [23, арк. 31], тому що процедура “освідетельствования” виявилася для багатьох малоприємною. Прохач мусив письмово засвідчити проходження військової служби, у тому числі протягом 1917–1919 рр., якщо залишався у діючій армії. Не всі зберегли і пенсійні книжки старого зразка.

На губерньські та повітові відділи лягав весь тягар організаційно-консультативної та кваліфікаційної роботи. Інтенсивність їхньої роботи залежала від кількості заяв та складності. Так, у докладній записці співробітника пенсійного відділу НКСЗ Е. І. Ганчеля, котрий обстежив роботу Катеринославського губерньського пенсійного відділу у 1919 р., знаходимо такий розгляд справ: 27 березня – 32, 4 квітня – 80, 11 квітня – 111, 16 квітня – 139, 5 травня – 170, 9 травня – 183, 17 травня – 189, 23 травня – 184, 31 травня – 132, 6 червня – 246, 13 червня – 220 справ [22, арк. 16]. Отже, судячи з кількості щоденно розглянутих справ, можна говорити про інтенсивність роботи, а з другого боку – про перевантаження місцевих пенсійних відділів.

Розміри пенсій були символічними, але статус пенсіонера періоду громадянської війни, революційного перетворення суспільства формально засвідчував дві обставини: нейтральне соціальне становище і водночас лояльне відношення до радянської влади, яка видала пенсію. Розмір пенсії мав відповідати прожитковому мінімуму тієї чи іншої місцевості, особливостям майнового становища прохача, а також категорії. Наприклад, 1 січня 1919 р. залізничникам встановили розмір пенсії відповідно до мінімального рівня тарифної ставки: половину пенсії, якщо втрата працездатності становила 44%, п’яту

частину за умови 29% непрацездатності. На Катеринославщині у червні 1919 р. пенсія становила переважно 250 крб., а прожитковий мінімум, встановлений “совдепом”, сягав 645 крб. Середня зарплата некваліфікованого робітника на день тут сягала 21 крб., а в квітні 1919 р. прожитковий мінімум для родини з 4-х осіб в Катеринославі – 2570, в Павлограді – 2059, в Ново-Московському – 2359, Олександрівську – 2080 крб. [30, арк.13] 9 серпня 1919 р. пенсійний відділ НКСЗ разом з Наркомфіном УСРР ухвалили рішення про поділ України на чотири пенсійні пояси. До першого поясу віднесли – міста Київ, Харків, Одеса, Чернігів, Зміїв, Чугуїв, Суми, Слов’янськ, Фастів, Шостка; повітові міста, сільські райони Донецької губернії, повіти Чернігівської губернії – Кролевецький, Бахмачський, Конотопський; до другого міста – Катеринослав, Полтава, Житомир, Херсон, Кам’янець-Подільський, Миколаїв, Кременчук, Ромни, Маріуполь, Вінниця, Севастополь, Запоріжжя, Кам’янське, а також повітові міста Київської, Харківської, Чернігівської та сільські райони Кривбасу; до третього потрапили всі повітові міста Катеринославської, Полтавської та Волинської губерній (крім другого поясу), до четвертого – повітові міста Таврійської, Херсонської і Подільської губерній. Розміри пенсій для них виявилися такими: для першого поясу – 660 крб., для другого – 600 крб., для третього – 560 крб., для четвертого – 520 крб. Прожитковий мінімум у липня 1919 р. Чернігівський губвідділ праці встановив – 931 крб. на місяць, хоча НКСЗ визнав його високим, але, наприклад, в Городянському повіті для мінімального харчування весною 1919 р. необхідно було: 30 ф. хліба на місяць (300 крб.), 15 ф. м’яса (120 крб.), 1 ф. цукру (6 крб.), 2 пуди картоплі (90 крб.), 8 ф. крупи (80 крб.), 7 ф. жиру та інших продуктів, які разом становили 836 крб. [27, арк.8] Дискусійним виявилось питання про встановлення ставки пенсії для сільських районів на 20% меншої від розміру пенсії у повітовому містечку, але пенсійний відділ ухвалив для села ставку на 30% меншу від повітового центру. У 1919 р. НКСЗ видав інструкцію стосовно нарахування пенсії для певних категорій сільського населення, якою передбачив майновий стан заявника і наявність землі, у тому числі орної, городу, саду, оренди, реманенту, худоби, кількості їдоків. Пенсійне забезпечення червоноармійців та їхніх родин належало до пріоритетних напрямків діяльності собезу, тому що тривала громадянська війна та інтервенція, відтак більшовики сподівалися на підтримку населення. 12 березня 1919 р. РНК УСРР видав декрет “Про забезпечення солдат робітничо-селянської армії та інших військово-службовців і їх родин”, яким призначив пенсії солдатам Червоної Армії, що втратили (повністю або частково) працездатність від пошкоджень, ран, хвороб, отриманих за час служби. Залежно від ступеня втрати працездатності пенсії розподілялися на 4 розряди: для першого розряду (100% втрата працездатності) призначалася пенсія у розмірі прожиткового мінімуму даної місцевості; для другого (70–100%) пенсія становила 75 % прожиткового мінімуму; для третього (від 40 до 70%) – половина прожиткового мінімуму; для четвертого (від 15 до 40%) – 20 % прожиткового мінімуму [4]. Сім’ям солдат, що загинули або зникли без вісті на війні, призначали пенсію за першим розрядом: вдові з 3-ма і більше непрацездатними – повну ставку; з одним або двома – дві третини ставки; вдові бездітній – лише у випадку її інвалідності (не менше 15% втрати нею працездатності); повним сиротам до 16 років: одному у сім’ї – половину ставки, двом – дві третини, чотирьом і більше – половину ставки. Непрацездатними вважалися неповнолітні діти до 16 років, батько пенсіонера-червоноармійця старше 55 років, мати старше 50 років. 27 червня 1919 р. РНК УСРР ухвалив декрет “Про забезпечення солдат Червоної Армії пенсіями”, яким скасував дію декрету від 12 березня. Повний інвалід мав стовідсоткову пенсію, а родини червоноармійців одержували на одного члена сім’ї 40%, на двох – 60%, на

трьох – 80%, на чотирьох і більше – 100% ставки місячного заробітку некваліфікованого робітника [17, с. 60]. Інвалід мав право “трудового заробітку”, але сума не повинна була перевищувати у 2 рази повної інвалідної пенсії. Дія декрету поширювалася на всі категорії військовослужбовців Червоної Армії, у тому числі медпрацівників та учасників повстанських загонів, а також “на всі категорії військовослужбовців старої армії і флоту”. Декрет від 12 березня також передбачав пенсійне забезпечення воїнів першої світової війни [8, с. 50].

Персональні пенсії за особливі заслуги почали запроваджувати з 1920 р. У 1921 р. органи собезу інформували про те, що Раднарком УСРР передбачив пільгове пенсійне забезпечення осіб, які мали особливі заслуги перед “робітничо-селянською революцією у боротьбі з капіталом і контрреволюцією, а також у справі радянського будівництва, партійної і професійної роботи на випадок їхньої інвалідності” [12, с. 26]. Вони одержували “збільшену пенсію”: за умови абсолютної втрати працездатності та повної інвалідності (триразовий прожитковий мінімум), а інваліди 2-ї групи – дворазовий прожитковий мінімум. Члени їхніх сімей забезпечувалися одноразовим прожитковим мінімумом, а призначенням пенсій займався виключно апарат НКСЗ, хоча РНК УСРР мав право і повноваження призначати одноразову допомогу для цієї категорії пенсіонерів.

22 серпня 1922 р. ВУЦВК ухвалив постанову “Про посилені пенсії”, а НКСЗ одразу видав “Інструкцію про застосування постанови РНК УСРР від 9-го серпня 1922 р.” (так у документі. – Авт.). Закон був прийнятий все-таки ВУЦВКом, яким передбачалися категорії осіб, що заслуговували на призначення пенсій, порядок їх надання та перегляду норми. “Посилена пенсія” встановлювалася для тих, хто мав видатні заслуги перед революцією (професійний революційний діяч, партійні діячі з дореволюційним стажем, що згодом посідали “центральні партійні і революційні пости”, колишні народовольці), а також тим “діячам науки, мистецтва, літератури, охорони здоров’я і техніки, котрі своєю працею у відповідній галузі мали вагомий внесок до загальнонародської культури” [5, с. 145]. Поняття “видатні заслуги” мало загальнодержавний характер. Заявники (діти, члени родин) для призначення пенсій зверталися до відповідних організацій та установ за революційні заслуги – до ЦК КП(б)У, за радянську роботу – до Південбюро ВЦРПС, за наукову та мистецьку діяльність – до Наркомосу, за військову службу – до штабу військового командування України, за виробничі досягнення – до Уккранаргоспу. Перелічені установи надсилали клопотання до НКСЗ з вичерпною характеристикою на претендента, яке розглядала Центральна комісія з представників установ та організацій. Призначені пенсії, якщо перелічені особи помирали, одержували члени їхніх родин. Розміри пенсій призначалися від середньої до максимальної тарифної ставки, але у разі користування пенсіонером державним житлом та відповідними комунальними послугами і продпайком вартість згаданих послуг вираховувалася з їхніх пенсій. Губсоцвідділи після 2-х місяців від оприлюдненні “Інструкції” повинні були переглянути пенсії тих осіб, які відповідали вимогам постанови ВУЦВКу, тобто на початку листопада 1922 р. Так, в Катеринославі загальна кількість пенсіонерів зменшилася на третину, а “посилених пенсій” зросла з 100 до 254 особам [6, с. 59].

Реалізація пенсійного забезпечення у голодні 1921–1922 рр., особливо на півдні, відбувалася дуже мляво і незадовільно.

Влітку 1921 р., коли неп поступово набирив обертів, в УСРР налічувалося 184 тис. пенсіонерів, а також 222 тис. родин червоноармійців, які одержували соціальну допомогу [18, с. 47]. Госпрозрахункові та ринкові відносини, які змушували вишукувати кошти,

позначилися на кількості так званого контингенту установ собезу. Протягом першої половини 20-х рр. середній розмір пенсій становив 12 крб., а загальна кількість пенсіонерів скоротилася у декілька раз. Так, в УСРР станом на 1925–1926 рр. було зареєстровано 72503 інваліди першої світової та громадянської воєн, а пенсію оформили 12874 особи. Якщо у серпні 1921 р. з 200 тис. пенсіонерів УСРР, судячи з матеріалів Всеукраїнської наради завідуючих губсобезами, 12% були інвалідами першої групи, 25% працювали вдома, а 40% могли працювати у майстернях [33, арк. 3], то пенсіонери другої половини 20-х рр. перебували виключно на бюджеті, позаяк виявилися непрацездатними.

Статистика чисельності пенсіонерів є суперечливою, тому що органи собезу інколи зараховували всі категорії населення, які одержували ту чи іншу соціальну допомогу. Наприклад, у 1925–1926 рр. було 320 учнів інвалідів, з них інвалідів громадянської війни – 60 %, “імперіалістичної” – 15%, яким надавали стаціонарну допомогу та пенсію у навчальних закладах: у “вишах” – 15%, на робітфаках – 12,6%, у технікумах – 55,4%, у профшколах – 20 % [38, арк. 91]. В офіційних документах наркомсобезу зустрічається визначення: “число пенсіонерів, які одержують пенсію”, “охоплено пенсіями”, “стан підопікликів міста”, “постійні пенсії”.

У доповідній записці наркома соціального забезпечення Г. Покорного зазначається, що право на пенсії мали 265 тис. осіб, з них 23149 перебували в інвалідних домах коштом державної пенсії, 1600 працювали в кооперативах та ремісничо-кустарних артілях. У жовтні 1928 р., доповідаючи повноважному представникові РНК УСРР при уряді СРСР Бронштейну про стан соціального забезпечення в Україні, нарком Г. Покорний називає загальну кількість пенсіонерів: у 1924–1925 рр. – 34699, у 1926–1927 рр. – 48797, у 1927–1928 рр. – 87135 осіб. Їх чисельність в містах виросла з 18047 у 1924–1925 рр. до 22054 у 1927–1928 рр., а по селах з 16652 до 65081 пенсіонера. У жовтні 1923–1924 рр. було 33453, у 1924–1925 рр. – 34344 особи, “що мають право” на пенсію, а реально одержали 18362 та 18921 [34, арк. 7]. За категоріями пенсійного забезпечення вирізнялися інваліди воєн, сім’ї загиблих військових і червоноармійців строкової служби.

Сім’ї загиблих військових та червоноармійців строкової служби одержували соціальну допомогу, передбачену відповідними державними нормативно-правовими актами. Починаючи з лютого 1926 р. децю стабільніше забезпечувалися пенсіями саме на селі. Ними вдалося охопити 16652 інвалідів, у тому числі 7 тис. інвалідів війни, 6 тис. сімей загиблих військовослужбовців та 3 тис. родин червоноармійців. У 1925–1926 рр. було 35865 пенсіонерів, тобто на середину 20-х рр. їхня кількість відносно стабілізувалася. За соціальним походженням серед інвалідів першої світової війни робітники становили 27,9%, селяни – 39,2%, службовці – 14,3%, інтелігенція – 2,5%, кустарі – 10,3%, а громадянської війни: 39,8% – робітники, 23,3% – селяни, 18,3% – службовці, решта – інтелігенція, кустарі [35, арк. 7].

Зіставляючи кількість пенсіонерів у 1921 р. (184–200 тис.) та у жовтні 1928 р. (87,1 тис.), знаходимо скорочення їх загальної чисельності у 2–2,5 рази, хоча насправді відбувалося їх переведення на різні форми державного або кооперативного соцзабезпечення. Держава свідомо позбулася утримання низки категорій населення коштом бюджету, запровадивши нові вимоги до призначення саме пенсійного забезпечення. Налагодивши більш-менш стаціонарний облік соцконтингенту в містах, органи собезу здійснили обстеження сільського населення. Якщо в містах у 1924–1925 рр. було 43723, то у 1925–1926 рр. вже 38896, а в селах відповідно 18931 у 1924–1925 рр. та 34699 у 1925–1926 рр. [37, арк. 46] Збільшення у селах відбувалося за рахунок виявлення інвалідів двох

воєн – світової та громадянської. 2 квітня 1929 р. нарком собезу УСРР Г. Цокорний, нагадуючи Наркомфіну УСРР про необхідність збільшення фінансування пенсійного забезпечення інвалідів війни та сім'ям загиблих на фронтах, подав кількісний склад інвалідів війни по регіонах республіки станом на жовтень 1928 р.

Чисельність інвалідів війни в УСРР, зареєстрованих органами собезу у жовтні 1928 р. [39, арк. 2]

Райони	Разом	Охоплено пенсіями		Не охоплено
		Місто	Село	
Полісся	5118	1328	3790	1464
Правобережжя	23352	5706	17646	6102
Лівобережжя	15740	2992	12748	7291
Степ	12485	2369	10116	5274
Дніпрянський	2935	1156	1779	971
Гірничий	1817	776	1041	454
УСРР	61447	14327	47120	21556

Лише сімей загиблих військовослужбовців було виявлено 28852, у тому числі в містах – 8938, на селі – 19914, з них 6682 залишилось без допомоги. Наркомсобез УСРР планував максимально “охопити” пенсійним забезпеченням, але бракувало коштів. Протягом січня–вересня 1928 р. виділили 35 млн крб. [40, арк. 4]

Пенсіонери в УСРР становили 55,1 % контингенту Наркомсобеку, а весною 1927 р. реальну допомогу в СРСР одержували 60 %, а кількість постійних пенсіонерів не перевищувала 5 % серед “охоплених” [9, с. 10]. Статистичне коливання чисельності пенсіонерів в УСРР, особливо на початку 20-х рр. та наприкінці, зумовлене декількома факторами: по-перше, політикою держави стосовно перегляду категорій населення щодо соцзабезпечення, по-друге, наданням постійної і тимчасової матеріальної допомоги. Упродовж 1923–1926 рр. до категорій “постійних” клієнтів органів собезу відносились інваліди воєн, сім'ї загиблих військовослужбовців та персональні пенсіонери, викладачі вищих навчальних закладів та наукові співробітники, а “тимчасових” – сім'ї “покликаних в Червону Армію”, робітників і службовців “відряджених до совпартшкіл”, “політбійців”.

Розміри пенсій, особливості їх призначення та форми отримання були випрацювані головним чином протягом 20-х рр., тому що у 1919–1920 рр. частіше надавали разові допомоги у вигляді продпайків. Так, у 1921 р. Раднарком УСРР встановив розмір так званої “збільшеної пенсії” для “осіб, які мали особливі заслуги перед робітничо-селянською революцією”: для інвалідів першої групи – три норми прожиткового мінімуму, другої групи – дві норми. Члени їх сімей мали допомогу в розмірі прожиткового мінімуму даної місцевості [11, с. 16]. Їх призначенням займалася колегія Наркомсоцзабезу. 9 серпня 1922 р. ВУЦВК прийняв постанову “Про посилені пенсії”, які призначали за особливі заслуги та діячам науки і мистецтва. Вони коливалися від середнього до максимального заробітку. А загалом пересічні пенсії були мізерними, навіть символічними, якщо брати до уваги ціни на продовольчі та промислові товари. У 1923 р. пенсія інваліда війни становила 5 крб. 7 коп., родини червоноармійців та сім'ї загиблих військовослужбовців – 3 крб. 40 коп., а сім'ї загиблих комуністів – 17 крб. 42 коп. 21 серпня 1924 р. ВУЦВК встановив для інвалідів війни і родин червоноармійців ставку пенсії 22 крб. для першої групи з правом її зменшення в 4 округах на 10%, а в малозаселених – на 30%. Розміри “декретованих пенсій” для інвалідів другої категорії становили 15 крб., для родин червоноармійців – 7 крб. 50 коп. на одного члена родини, хоча реально видавали лише

88,7 % норми [36, арк. 176]. Пенсії тимчасового призначення коливалися в межах 7–15 крб., а для решти категорій згідно з заслугами та сімейним складом від 25 до 99 крб. Пенсійне забезпечення міських та сільських пенсіонерів суттєво вирізнялося. Так, розмір пенсії інваліда війни у містах становив 16 крб., а на селі – 4 крб. 33 коп.; для персональних пенсіонерів місцевого значення – 30 у містах, 20 у селах [41, арк. 21]. Невипадково до Центрального бюро скарг НК РСІ надходили скарги з питань пенсій. У 1927 р. надійшло 232 скарги про відмову у пенсійному забезпеченні [14, с. 23].

Пенсію видавали раз на місяць відповідні органи собезу. Кожен пенсіонер, починаючи з липня 1925 р. мав пенсійні книжки з номерами, які засвідчували їх реєстрацію в Наркомсобезі та в окрінспектурі. Кожен номер мав додаток – літери А, Б, В, які означали відповідну категорію пенсіонера. Так, “А”, тобто єдина реєстраційна книжка, стосувалася інвалідів всіх груп інвалідності; “Б” (єдина пенсійно-реєстраційна книжка) видавалася інвалідам і сім’ям, які втратили годувальника, а також персональним пенсіонерам; “В” (розрахункові книжки) належали сім’ям червоноармійців, політбійців і слухачів радпартшкіл [7]. Книжки мали рожеві і зелені сторінки, які також засвідчували ту чи іншу категорію пенсіонера. Єдині реєстраційні і пенсійно-реєстраційні книжки з рожевими стрічками видавали інвалідам громадянської війни, “інвалідам-персональникам” та родинам без годувальника; з зеленими – інвалідам “імперіалістичної війни”, праці, військовослужбовцям колишньої армії. Рожевими були розрахункові книжки родин червоноармійців, зеленими – для слухачів радпартшкіл. “Громадянам села”, які отримували допомогу через селянські і міські комітети взаємодопомоги, книжки не видавали. Пенсію видавали за місцем проживання пенсіонера [13, с. 17].

Таким чином, становлення системи пенсійного забезпечення в УСРР 1919–1929 рр. мало два етапи розвитку, котрі припали на добу воєнного комунізму (1919–1920) та непу (1921–1929). Вони вирізнялися методами, формами і принципами функціонування пенсійної справи. Протягом першого періоду всі форми і види пенсій, а також дореволюційні установи й організації, які їх призначали та видавали, радянська держава скасувала. За основу пенсійного забезпечення взяли соціальне походження і майновий стан, заслуги перед революцією, політичну діяльність та посади партійно-радянської номенклатури. Стаж, освіта, кваліфікація, а також вікові і соціально-професійні ознаки прохачів не брали до уваги. Пенсії, її розміри та види виконували функцію соціальної допомоги для різних категорій (інвалідів, червоноармійців та їхніх родин, учених), які не мали інших засобів існування. Коефіцієнт трудової участі, попередній заробіток тоді не правили за ключовий фактор, тому що надто загрозливою виявилася соціально-економічна ситуація в Україні того історичного періоду. Сам факт проголошення державою пенсійного забезпечення населення виконував дві важливі функції: стабілізації суспільного миру і формування у свідомості широких мас лояльного ставлення до радянської політичної системи влади.

Неп змусив органи собезу пристосовуватися до ринкової економіки, модернізуючи всю систему установ, переглядаючи списки соціальних категорій населення, максимально скорочуючи їх забезпечення постійними формами. За 1921–1929 рр. кількість пенсіонерів в УСРР зменшилася у 2,5 рази, а станом на середину 20-х рр. – у 5 раз, хоча йдеться про загальну чисельність всіх категорій – постійних і тимчасових клієнтів собезу. Постійні пенсіонери одержали номерні пенсійні книжки. Розміри пенсій виявилися символічними і мізерними, враховуючи ціни та гостру продовольчу ситуація в суспільстві 20-х рр.

Використана література:

1. Андреев В. С. Социальное обеспечение в СССР. – М.: Знание, 1968. – 79 с.; 50 лет Советского социального обеспечения. Материалы конференции / под ред. министра социального обеспечения РСФСР Д. П. Комаровой. – М.: Мин-во соц. обесп. РСФСР, 1968. – 177 с.
2. Араков В. А., Левшин А. В. Социальное обеспечение в СССР. – М.: Госполитиздат, 1959. – 94 с.
3. Деятельность отдела пенсий Наркомсобеза Украины (с 17-го марта по 17-е июня 1919 г.) // Социальное обеспечение. – 1919. – № 2–3. – С. 107-111.
4. Известия Временного рабоче-крестьянского правительства У.С.С.Р. – 1919. – 14 марта, № 67.
5. Инструкции // Вестник социального обеспечения. – 1922. – № 8–11. – С. 145.
6. Там само. – С. 59.
7. Инструкция по применению постановления СНК УССР от 9 августа 1922 года.
8. Инструкция о порядке применения декрета Сов. Нар. Комис. Украины от 14 марта 1919 г. об обеспечении солдат Красной Армии и прочих категорий военно-служащих пенсией // Социальное обеспечение. – 1919. – № 2–3. – С. 50-56.
9. Наговицын И. Состояние социального обеспечения в СССР и его перспективы // Вопросы социального обеспечения. – 1927. – № 7. – С. 10.
10. Наставление для обследователей материального и семейного положения лиц, заявивших о пенсии // Социальное обеспечение. – 1919. – № 2–3. С. 71-72.
11. Обеспечение лиц, имеющих особые революционные заслуги // Вопросы социального обеспечения. – 1921. – № 2–3. – С. 16.
12. Обеспечение лиц, имеющих особые революционные заслуги // Вестник социального обеспечения. – 1921. – № 2–3. – С. 26.
13. Ответы и разъяснения // Вопросы социального обеспечения. – 1927. – № 16. – С. 17.
14. Работа Центрального Бюро скарг // Бюлетень ЦКК КП(б)У – НК РСІ УСРР. – 1927. – № 3. – С. 23-24.
15. Социальное обеспечение в Советском Союзе. – М.: Изд-во НКСО, 1936. – 44 с.; Семашко Н. А. Право на социальное обеспечение / изд. 2-е, испр. и доп. – М.: изд-во НКСО СССР, 1938. – 47 с.
16. Там само. – 1919. – № 2–3. – С. 11-12.
17. Там само. – С. 60-61.
18. Состояние социального обеспечения в УССР в 1921 г. // Вопросы социального обеспечения. – 1921. – № 5–6. – С. 47-53.
19. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України /ЦДАВО України/. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 22. – Арк. 3.
20. Там само. – Арк. 6–8.
21. Там само. – Арк. 3–9.
22. Там само. – Арк. 16.
23. Там само. – Арк. 31.
24. Там само. – Арк. 32.
25. Там само. – Арк. 32–34.
26. Там само. – Спр. 27. – Арк. 11-12.
27. Там само. – Спр. 31. – Арк. 8.
28. Там само. – Спр. 38. – Арк. 4-5.
29. Там само. – Арк. 11.
30. Там само. – Спр. 56. – Арк. 13.
31. Там само. – Спр. 57. – Арк. 4, 5.
32. Там само. – Спр. 57. – Арк. 96.
33. Там само. – Спр. 378. – Арк. 3-4.
34. Там само. – Спр. 1119. – Арк. 7.
35. Там само.
36. Там само. – Спр. 1119. – Арк. 176.
37. Там само. – Спр. 1584. – Арк. 46.
38. Там само. – Спр. 1584. – Арк. 91.
39. Там само. – Спр. 1972. – Арк. 2-4.
40. Там само.
41. Там само. – Арк. 21–24.

А н н о т а ц и я

В статье исследуются этапы и принципы становления и функционирования системы пенсионного обеспечения в УССР в 1920-30-х годах. Автором раскрыты основные социально-идеологические приоритеты пенсионного обеспечения и финансовые возможности советского государства. Показан феномен существования советского пенсионера, его материальный уровень и статус в обществе.

Ключевые слова: *собез, продпайок, прожиточный минимум, соцстрах, неп, советский пенсионер, персональная пенсия.*

A n n o t a t i o n

This article possesses the elements of defining the core principles of formation and functioning of the pension's provision system in the Ukrainian Soviet Socialist Republic during 1920-th. The author defines economic and financial potential and fundamental social and ideological priorities of the pension's provision system in the Soviet State.

Key words: *social security, tax in kind, minimum subsistence level, social insurance, soviet pension, NEP (abbr. of New Economic Policy).*

Падалка С. С.

Інститут історії України НАН України

ПРИРОДООХОРОННИЙ ВИМІР СІЛЬСЬКОГО ЖИТТЄВОГО ПРОСТОРУ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

В статті розглядається проблеми сільського довкілля з'ясовано наслідки впливу на агроландшафти новітніх виробничих технологій, мілітарного розуміння взаємовідносин людини і природи.

Ключові слова: *село, природа, здоров'я, сільське господарство, техніка, земля, селяни.*

Зміни в природній складовій сільського життєвого середовища в Україні заслуговують однозначно негативної оцінки. Перелік впливів наслідків сільськогосподарської діяльності є досить довгим, а їх оцінка надто важкою. Ці обставини негативно позначались на умовах проживання в селі. Практично більшість сіл України продовжували функціонувати в умовах пошкодженого природного середовища. За розрахунками спеціалістів, в кінці 1990-х років забруднені і дуже забруднені території становили близько 40% земель. Відносно чистих територій лише 7%. Разом з тим майже 1% – це місцевості екологічної катастрофи – зона відчуження після аварії на ЧАЕС [1].

Сільські жителі потерпали від більшості негативних впливів, але вони, як правило, були позбавлені можливості запобігання цим впливам [2].

Серед європейських країн Україна, незважаючи на спад виробництва, в більшості галузей мала найвищий інтегральний показник негативних антропогенних навантажень на природне середовище. Фермерські господарства, що спеціалізувались на скотарстві, у більшості порушували екологічні та санітарно-гігієнічні вимоги. Мікроклімат приміщень, забруднена атмосфера, поверхневі строки – негативно позначались на природному середовищі

Державна форма власності та породжені нею негаразди, зокрема низька мотивація праці (безгосподарність) трудівників села, спричинили в радянський період нерациональність у використанні природних ресурсів. Спочатку в умовах ринкових трансформацій переважало споживацьке, руйнівне господарювання. З часом поступово